

Hidroxi- és oxokarboxilátok kalciumkomplex-képző sajátságai semleges és lúgos oldatokban

Dudás Csilla

A doktori értekezés tézisei

Témavezetők:

Prof. Dr. Pál Sipos

Prof. Dr. István Pálinkó

Kémia Doktori Iskola

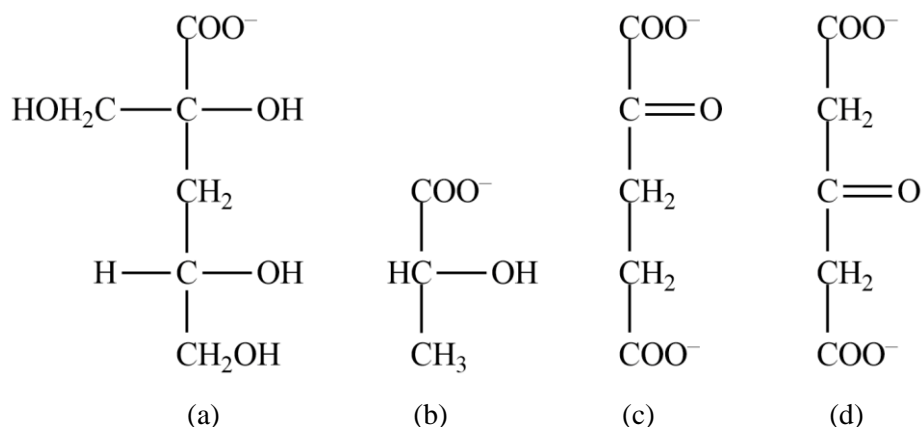
Szervetlen és Analitikai Kémiai Tanszék,
Természettudományi és Informatikai Kar, Szegedi Tudományegyetem

Szeged

2018

1. Bevezetés

A kis és közepes aktivitású radioaktív hulladéktárolók erősen lúgos körülményei között jelen levő komplexképző ligandumok jelentős hatással vannak a radioaktív fémionok mobilitására. A hulladéktárolókban legnagyobb mennyiségben megtalálható ligandum az α -D-izoszacharinát (Isa^- , 1. ábra), melynek gyakran alkalmazott szerkezeti és funkcionális modellvegyülete a D-glükonát (Gluc^- , 1. ábra). Az ilyen hulladéktárolókban a kalciumion jelentősen nagyobb mennyiségben fordul elő, mint az aktinoidák és lantanoidák, emiatt a kalciumionok jelentősen befolyásolhatják a ligandumok radioaktív fémionokkal való komplexképzését, akár úgy, hogy komplexet képeznek a ligandumokkal, akár úgy, hogy rosszul oldódó csapadék formájában eltávolítják a ligandumokat az oldatfázisból. Mindezek miatt ezen ligandumok kalciumkomplex-képző sajátosságainak vizsgálata környezetvédelmi szempontból fontos.

1. ábra Az α -D-izoszacharinát (Isa^- , a), laktát (Lac^- , b), α -ketoglutarát ($\alpha\text{-Ket}^{2-}$, c) és β -ketoglutarát ($\beta\text{-Ket}^{2-}$, d) szerkezeti képlete.

Kutatócsoportunk korábbi eredményei bizonyították, hogy a kalciumionok képesek indukálni polihidroxi-karboxilátok deprotonálódását nagy stabilitású, gyakran többmagvú komplexek képződése révén. Ezekben a komplexekben a ligandum egy (vagy több) hidroxilcsoportja deprotonált formában koordinálódik a fémionhoz. A hidroxikarboxilátokkal ellentétben oxokarboxilátok esetén a deprotonálódás egy metilén csoporton játszódik le. A Ca^{2+} -ionok oxokarboxilátok deprotonálódására kifejtett hatása azonban kevésbé feltérképezett.

2. Célkitűzés

Munkánk során célul tűztük ki a Ca^{2+} - és Isa^- -ionok között semleges és lúgos oldatokban képződő komplexek összetételének és stabilitási állandóinak meghatározását. Célunk volt összehasonlítani az Isa^- és Gluc^- viselkedését ezekben a rendszerekben azért, hogy megvizsgáljuk, valóban jó modellje-e a Gluc^- az Isa^- -nak a kis- és közepes aktivitású radioaktív hulladéktárolókban uralkodó körülmények között. Célul tűztük ki továbbá kalcium-izoszacharinát és kalcium-glükonát egykristályok előállítását, és a két vegyület kristályszerkezetének meghatározását. Vizsgálni kívántuk a laktát (Lac^- , 1. ábra) – mely hasonló szerkezeti elemeket tartalmaz, mint az Isa^- , emellett jelen lehet a radioaktív hulladéklerakókban – viselkedését Ca^{2+} -ionok jelenlétében semleges és erősen lúgos oldatokban.

Munkánk további célja volt annak felderítése, hogy a Ca^{2+} képes-e indukálni oxokarboxilátok deprotonálódását. Ehhez vizsgálni kívántuk a Ca^{2+} és α/β -ketoglutarát ($\alpha/\beta\text{-Ket}^{2-}$, 1. ábra) között semleges és lúgos közegben lejátszódó komplexképződési reakciókat.

3. Kísérleti rész

A Ca^{2+} és Isa^- , Lac^- , $\alpha\text{-Ket}^{2-}$, valamint $\beta\text{-Ket}^{2-}$ között semleges közegben lejátszódó komplexképződési reakciókat potenciometriás titrálásokkal vizsgáltuk kalciumion-szelektív elektród (Ca-ISE) segítségével. A Lac^- esetében ^{13}C NMR és ESI-MS méréseket is végeztünk. A CaIsa^+ és CaGluc^+ komplexek szerkezetét számítógépes modellezéssel határoztuk meg.

A CaIsa_2 és $\text{CaGluc}_2\cdot\text{H}_2\text{O}$ kristályszerkezetét egykristály-röntgendiffraktometriai mérésekkel határoztuk meg.

Az Isa^- és Lac^- deprotonálódási állandójának meghatározása céljából ^{13}C NMR spektroszkópiai méréseket végeztünk. Az $\beta\text{-Ket}^{2-}$ és $\beta\text{-Ket}^{2-}$ deprotonálódási állandóját UV spektrofotometriai mérések segítségével határoztuk meg.

A Ca^{2+} és Isa^- között erősen lúgos közegben lejátszódó komplexképződési reakciókat H_2/Pt -potenciometria, ^{13}C és ^1H NMR spektroszkópia, valamint ESI-MS mérések segítségével vizsgáltuk, a képződő komplex szerkezetét kvantumkémiai számolások segítségével valószínűsítettük. Lac^- esetén oldhatósági méréseket hajtottunk végre erősen lúgos közegben, az oldatok kalciumtartalmát ICP-OES készülékkel mértük.

Az α -Ket²⁻ és β -Ket²⁻ kalciumkomplex-képzését erősen lúgos oldatokban ¹H NMR spektroszkópiái, valamint UV spektrofotometriai mérésekkel tanulmányoztuk.

4. Új tudományos eredmények

T1. Megmutattuk, hogy erősen lúgos közegben a vizsgált hidroxil- és oxokarboxilátokon (Isa⁻, Lac⁻, α -Ket²⁻ és β -Ket²⁻) deprotonálódás megy végbe. Meghatároztuk a ligandumok deprotonálódási állandóját ¹³C NMR spektroszkópiái vagy UV spektrofotometriai mérések segítségével.

Az Isa⁻ és Lac⁻ esetén a deprotonálódás egy hidroxilcsoporton játszódik le, míg az α -Ket²⁻ és β -Ket²⁻ esetén egy metilén-csoporton megy végbe. Mind a négy ligandum nagyon gyenge savnak bizonyult, a meghatározott pK_a értékek 14.4 és 15.8 közöttiek.

T2. Megmutattuk, hogy erősen lúgos közegben Isa⁻- és Ca²⁺-ionok jelenlétében csak CaIsaH₋₁⁰ komplex képződik. Molekulamodellizálás segítségével javaslatot tettünk a komplex szerkezetére.

H₂/Pt-potenciometriás mérések segítségével a CaIsaH₋₁⁰ komplex képződését figyeltük meg. Kvantumkémiai számolások alapján négy koordinációs izomer jelenlétét feltételeztük, melyekben az Isa⁻ két- vagy háromfogú ligandumként viselkedik.

T3. Bizonyítottuk, hogy az Isa⁻ erősen lúgos közegben Ca²⁺-ionok jelenlétében a Gluc⁻-tól jelentősen eltérően viselkedik. Ezek alapján, a radioaktív hulladéklerakókban fennálló körülmények között a Gluc⁻ nem megfelelő modellje az Isa⁻-nak.

Gluc⁻-ot tartalmazó oldatokban korábban megfigyelték a Ca₂GlucH₋₃⁰ és Ca₃Gluc₂H₋₄⁰ komplexek képződését, melyek az alkalmazott kísérleti körülmények között domináns részecskék. Hasonló többmagvú komplexek képződését az Isa⁻-t tartalmazó oldatokban nem tudtuk kimutatni. Feltételezéseink szerint ezen többmagvú komplexek kialakulásának feltétele, hogy a karboxilátcsoporthoz legközelebb eső két hidroxilcsoport egyszerre tudjon részt venni a fémionok megkötésében. Mindezek alapján a két ligandum várhatóan nem fog azonos módon viselkedni erősen lúgos közegben, Ca²⁺-ionokat és aktinoidákat/lantanoidákat együttesen tartalmazó oldatokban (azaz a radioaktív hulladéktárolókban uralkodó körülmények között).

T4. Egykristály-röntgenkrisztallográfiai mérésekkel meghatároztuk a kalcium-izoszacharinát kristályszerkezetét, és feltérképeztük a szerkezetet stabilizáló hidrogénkötés-rendszert.

Ugyan a CaIsa_2 kristályszerkezetét már meghatározták 1968-ban, azonban a kisméretű kristály esetén tapasztalt gyenge diffrakció nem tette lehetővé a hidroxil-hidrogénatomok pozíciójának meghatározását. Jelen munkában egy szinkrotron forrás segítségével meg tudtuk határozni ezeknek a hidrogénatomok pozícióját. Emellett, egy kiterjedt hidrogénkötés-rendszer jelenlétét tapasztaltuk.

T5. Sikeresen állítottunk elő kalcium-glükonát egykristályt a függőcsepp módszer segítségével, és röntgenkrisztallográfiai mérések segítségével elsőként határoztuk meg a $\text{CaGluc}_2 \cdot \text{H}_2\text{O}$ kristályszerkezetét.

Annak ellenére, hogy a glükonsavat évente közel 100 000 tonnás tételben állítják elő, továbbá kalcium-glükonátot gyakran alkalmaznak pl. kalciumforrásként kalciumhiányos állapot orvosi kezelésére, a kalcium-glükonát egykristályszerkezete eddig nem volt ismert. Munkánk során röntgenkrisztallográfiai mérések segítségével megállapítottuk, hogy a $\text{CaGluc}_2 \cdot \text{H}_2\text{O}$ szerkezet ortorombos, nem-centroszimmetrikus $P2_12_12_1$ szimmetriájú. Az egymás melletti fémcentrumokat μ -oxo hidak kapcsolják össze, a kalciumion körül a koordinációs szám nyolc. Ez a szerkezet jelentősen eltér a CaIsa_2 kristályszerkezetétől, melyben az egymás melletti kalciumionokat két Isa^- ligandum köti össze.

T6. Oldhatósági méréseink alapján megállapítottuk, hogy erősen lúgos közegben Lac^- és Ca^{2+} -ionok jelenlétében két, eddig nem ismert részecske, CaLacH_{-1}^0 és CaLacH_{-2}^- képződik. Feltételezéseink szerint ezekben a komplexekben a Ca^{2+} -ionhoz koordinálódott egy vagy két vízmolekula deprotonálódik.

A vizsgált körülmények között (0,2-2,6 M NaOH-ot tartalmazó oldatokban) Lac^- ionok jelenléte nélkül a kalciumionok gyakorlatilag teljes mértékben CaOH^+ vagy $\text{Ca}(\text{OH})_2^0$ részecskék formájában vannak jelen. Továbbá a CaLacH_{-1}^0 és CaLacH_{-2}^- komplexek stabilitási állandói jelentősen alacsonyabb értékek egy olyan komplex stabilitási állandójánál, mely deprotonált hidroxilcsoportot (azaz O^- funkciós csoportot) tartalmaz. Mindezek miatt, feltehetően a fenti két komplexben egy Lac^- ligandum egy CaOH^+ vagy $\text{Ca}(\text{OH})_2^0$ részecskéhez koordinálódik.

T7. Kísérletileg igazoltuk, hogy a kalciumion képes lúgos közegben oxokarboxilátok deprotonálódását indukálni. ^1H NMR spektroszkópiai és UV spektrofotometriai mérésekkel két-két új részecske képződését mutattuk ki mind a Ca^{2+} - α -Ket $^{2-}$, mind a Ca^{2+} - β -Ket $^{2-}$ rendszerben.

A két ligandum viselkedése a vizsgált rendszerekben hasonlóan bizonyult. Az α -Ket $^{2-}$ esetén $\text{Ca}(\alpha\text{-Ket})\text{H}_{-1}^-$ és $\text{Ca}_2(\alpha\text{-Ket})\text{H}_{-3}^-$ komplexek képződtek, míg β -Ket $^{2-}$ esetén $\text{Ca}(\beta\text{-Ket})\text{H}_{-1}^-$ és $\text{Ca}_2(\beta\text{-Ket})\text{H}_{-1}^+$ részecskék képződését mutattuk ki. Ezekben a komplexekben a karboxilátcsoport(ok) mellett egy enolátcsoport koordinálódik a fémionhoz. Mivel az $(\alpha\text{-Ket})\text{H}_{-1}^{3-}$ anion nem képes még két deprotonálódási lépésre, ezért a $\text{Ca}_2(\alpha\text{-Ket})\text{H}_{-3}^-$ részecske feltehetően egy kalcium-hidroxido-enolát komplex, melyben mindkét Ca^{2+} -ionhoz koordinálódik egy OH^- -ion.

5. Gyakorlati alkalmazások

Annak ellenére, hogy munkánk elsősorban alapkutatási célokat szolgált, eredményeink ipari szempontból fontosak lehetnek. A vizsgált ligandumok erősen lúgos közegbeli kalciumkomplex-képző sajátosságainak ismeretében jobban megérthetjük a kis- és közepes aktivitású radioaktív hulladéktárolók körülményei között végbemenő folyamatokat, továbbá eredményeink alapul szolgálhatnak bonyolultabb, több fémiont együttesen tartalmazó rendszerek jellemzéséhez.

6. Tudományos közlemények, konferenciamegjelenések listája

6.1. Az értekezés témaköréhez kapcsolódó, referált folyóiratban megjelent publikációk

1. **C. Dudás**, B. Kutus, É. Böszörményi, G. Peintler, Z. Kele, I. Pálinkó, P. Sipos: Comparison of the Ca^{2+} complexing properties of isosaccharinate and gluconate – is gluconate a reliable structural and functional model of isosaccharinate?

Dalton Transactions, 46 (2017) 13888-13896.

impakt faktor: 4.099

2. V. Bugris, **Cs. Dudás**, B. Kutus, V. Harmat, K. Csankó, S. Brockhauser, I. Pálinkó, P. Turner, P. Sipos: Crystal and solution structures of calcium complexes relevant to problematic waste disposal: calcium gluconate and calcium isosaccharinate

Acta Crystallographica Section B, 2018, DOI: 10.1107/S2052520618013720

impakt faktor (2017): 6.467

3. **Cs. Dudás**, B. Kutus, G. Peintler, I. Pálinkó, P. Sipos: The formation of Ca(II) enolato complexes with α - and β -ketoglutarate in strongly alkaline solutions

Polyhedron, 156 (2018) 89-97.

impakt faktor (2017): 2.067

6.2. Az értekezés témaköréhez kapcsolódó, konferenciakiadványban megjelent teljes közlemények

1. **Cs. Dudás**, B. Kutus, Á. Buckó, É. Böszörményi, T. Faragó, G. Peintler, I. Pálinkó, P. Sipos: Small M_w hydroxy- and oxocarboxylate type organics relevant to the Bayer process – acid-base properties and calcium-complexation in moderately to highly alkaline medium

Alumina2018: The 11th AQW International Conference – Conference Proceedings, ISBN 978-0-646-99164-1, 2018, pp. 381-386.

2. **C. Dudás**, B. Kutus, R. Béltéki, A. Gácsi, I. Pálinkó, P. Sipos: Acid-base properties and calcium complexation of α -ketoglutarate in strongly alkaline solutions

XXVI. International Conference on Coordination and Bioinorganic Chemistry, Vol. 13, Modern Trends in Coordination and Bioinorganic Chemistry, ISBN 978-80-89597-65-9, 2017, pp 37-44.

3. É. Böszörményi, **Cs. Dudás**, B. Kutus, I. Pálinkó, P. Sipos: Az izoszacharinát és laktát ionok semleges és lúgos kémhatású oldatokban képződő kalciumkomplexeinek összehasonlítása

XL. Kémiai Előadói Napok, Program és előadás összefoglalók, ISBN 978-963-9970-83-0, 2017, pp. 166-171.

4. É. Böszörményi, **Cs. Dudás**, B. Kutus, I. Pálinkó, P. Sipos: Az izoszacharinát- és a glükonát-ion sav-bázis és kalcium-komplekképző tulajdonságainak összehasonlítása

XXXIX. Kémiai Előadói Napok, Program és előadás összefoglalók, ISBN 978-963-9970-73-1, 2016, pp. 60-64.

5. **Cs. Dudás**, B. Kutus, É. Böszörményi, P. Medvegy, O. Orbán, I. Pálinkó, P. Sipos: Kalcium- és nátrium-izoszacharinát előállítása és jellemzése

6.3. Az értekezés témaköréhez közvetlenül nem kapcsolódó, referált folyóiratban megjelent publikációk

1. B. Kutus, **Cs. Dudás**, G. Peintler, I. Pálinkó, P. Sipos: Configuration-dependent complex formation between Ca(II) and sugar carboxylate ligands in alkaline medium: Comparison of L-gulonate with D-gluconate and D-heptaguconate
Carbohydrate Research, 460 (2018) 34-40.
impakt faktor: (2017) 2.074
2. Sz. Muráth, **Cs. Dudás**, Á. Kukovecz, Z. Kónya, P. Sipos, I. Pálinkó: From nicotinate-containing layered double hydroxides (LDHs) to NAD coenzyme-LDH nanocomposites – Syntheses and structural characterization by various spectroscopic methods
Journal of Molecular Structure, 1140 (2017) 39-45.
impakt faktor: 2.011
3. N.H. Truong, A. Ádám, G. Varga, **Cs. Dudás**, Z. Kele, P. Sipos, I. Pálinkó: Thionation of a cyanoxime derivative to form the sulphur-containing derivative, a novel ligand for complexation with transitional metal ions
Structural Chemistry, 28 (2017) 475-478.
impakt faktor: 2.019
4. Z. Csendes, **Cs. Dudás**, G. Varga, É.G. Bajnóczi, S.E. Canton, P. Sipos, I. Pálinkó: Superoxide dismutase inspired Fe(III)–amino acid complexes covalently grafted onto chloropropylated silica gel – Syntheses, structural characterisation and catalytic activity
Journal of Molecular Structure, 1044 (2013) 39-45.
impakt faktor: 1.599
5. A. Pallagi, **Cs. Dudás**, Z. Csendes, P. Forgó, I. Pálinkó, P. Sipos: Structure and equilibria of Ca²⁺-complexes of glucose and sorbitol from multinuclear (¹H, ¹³C and ⁴³Ca) NMR measurements supplemented with molecular modelling calculations
Journal of Molecular Structure, 993 (2011) 336-340.
impakt faktor: 1.634

6.4. Az értekezés témaköréhez nem kapcsolódó, konferencia-kiadványban megjelent teljes közlemények

1. **Cs. Hancsákné Dudás, M. Sipiczki, P. Sipos, I. Pálinkó:** Enzimutánzó katalizátorok készítése – az első lépések

XXXVI. Kémiai Előadói Napok, Program és előadás összefoglalók, ISBN 978-963-315-145-7, 2013, pp. 122-126.

2. **Cs. Hancsákné Dudás, Z. Csendes, É.G. Bajnóczi, S.E. Canton, P. Sipos, I. Pálinkó:** Módosított szilikagél felületén kovalens kötéssel rögzített vas–aminosavkeverék komplexek készítése, szerkezeti jellemzése és katalitikus aktivitásának vizsgálata

XXXV. Kémiai Előadói Napok, Program és előadás összefoglalók, ISBN 978-963-315-099-3, 2012, pp. 138-142.

6.5. Konferenciamegjelenések

8 nemzetközi konferencián bemutatott előadás első- vagy társszerzője

8 hazai konferencián bemutatott előadás első- vagy társszerzője

12 nemzetközi konferencián bemutatott poszter első- vagy társszerzője

Referált folyóiratban megjelent közlemények:

Disszertációhoz kapcsolódó: 3

Összesen: 8

Kumulatív impakt faktor:

Disszertációhoz kapcsolódó: 12.633

Összesen: 21.970